

* शिवळे महाविद्यालय, मुरबाड

गंगा नदीच्या तीरावर आपेगाव म्हणून एक क्षेत्र आहे. तेथे गोविंदपंत कुलकर्णी नावाचे एक मोठे भगवद्भक्त राहत होते. त्यांची कांता निराबाई हिला पुत्र झाला. तेव्हा त्याचे नाव विठोबा असे ठेवले. त्याची बालपणापासून ईश्वर भजनाकडे फार ओढ असे, विठोबा ८ वर्षांचा झाला. तेव्हा त्याची मुंज होऊन नंतर त्याने वेदशास्त्राचे अध्ययन केले. त्यानंतर काही काळाने तीर्थयात्रा करण्यास जावे असे विठोबाच्या मनात आले. तेव्हा त्याने आईबापाजवळ आज्ञा मागितली ती त्यांनी मोठ्या आनंदाने दिल्यावर विठोबा तीर्थयात्रा करण्याकरीता निघाला. द्वारका, सोरटी सोमनाथ वगैरे लहान मोठी तीर्थे हिंडत नंतर तो त्र्यंबकेश्वर व ब्रह्मगिरीस जाऊन नंतर फिरत फिरत तो अलकावतीस म्हणजे आळंदी येथे आला.

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

आळंदीस तो इंद्रायणी नदीवर स्थान करून देवपूजा करीत बसला असता सिधोपंत म्हणून तेथील एका ब्राह्मणाने त्यास पाहून साष्टांग नमस्कार करून आपण कोण? कोणत्या गावचे? कोठे जाणार? वगैरे विचारपूस केली. विठोबांनी सगळी आपली हकिकत त्यास सांगितली. ते ऐकून सिधोपंतांना संतोष वाटला. विठोबाला आपल्या घरी नेले व विठोबाचा उत्तम आदर सत्कार केला. विठोबाचा मुक्काम तेथे असताना एक दिवस सिधोपंतास देवाकडून एक दृष्टांत झाला की, तुझी कन्या त्यास दे. त्याने विठोबास ही गोष्ट सांगितली तेव्हा विठोबाने उत्तर दिले की, मला पांडुरंगाची आज्ञा नाही. म्हणून मला तुमच्या कन्येबरोबर विवाह करता येणार नाही. त्याच रात्री पंढरीनाथ विठोबाच्या स्वप्नात येऊन म्हणाले की, चार ईश्वरी अवतार सिधोपंताच्या कन्येच्या उदरी जन्म घेणार आहेत म्हणून तू तिच्याबरोबर विवाह कर. याप्रमाणे पांडुरंगाची आज्ञा म्हणून विठोबाने सिधोपंताचे म्हणणे कबूल केले. पुढे उभयतांचा विवाह झाला. पुढे सिधोपंताने जामात आणि आपल्या कन्येस पांडुरंगाच्या पायावर घातले व सिधोपंत आपल्या कन्येस घेऊन अलकावतीस आले व विठोबा रामेश्वराच्या दर्शनास गेले. रामेश्वर करून पुढे कोल्हापुरात देवीचे दर्शन घेऊन तो अलकावतीस येऊन सासऱ्यास भेटला. पुढे सिधोपंत विठोबाला व आपल्या कन्येस घेऊन आपेगावास गेले व गोविंदपंताची सन्मानाने भेट घेतली. सारा वृत्तांत सांगून सिधोपंत पुन्हा आळंदीत आले. लवकरच गोविंदपंत आणि मीराबाई हे दोघेही परलोकवासी झाले. हे वर्तमान सिधोपंतास कळले. तेव्हा ते आपेगावी जाऊन त्यांनी आपल्या

कन्येस व जावयास अलकावतीस आणले. त्यावेळेपासून विठोबा आपल्या सासुरवाडीतच राहू लागला.

एकेदिवशी त्याने आपल्या पत्नीजवळ गोष्ट काढली की, आपल्या पोटी अद्याप संतान नसल्यामुळे माझे मन फार उदास झाले आहे. यास्तव मला संन्यास घेण्याची परवानगी दे. पुत्र नसता संन्यास घेण्याची परवानगी नाही. संन्यास घेण्याची विठोबाची इच्छा दिवसेंदिवस वाढत होती. शेवटी गंगास्नानाच्या निमित्ताने बायकोने झोपेत दिलेली परवानगी घेऊन तो काशीस गेला. तेथे खोटे बोलून विठोबाने रामानंद स्वामीकडून संन्यास दीक्षा घेतली. ही गोष्ट सिधोपंत व रघुमाईला कळली तेव्हा दोघांना मनस्वी दुःख झाले.

काही काळात रामानंद स्वामी आळंदीस आले तेव्हा रघुमाईस सारा वृत्तांत कळला. तेव्हा सिधोपंत व रघुमाईला बरोबर घेऊन रामानंद स्वामी काशीस गेले. रामानंद स्वामी समवेत सासरा आणि पत्नीस पाहून सर्व हकिकत कबूल केली. त्यावेळी रामानंद स्वामींनी त्यांना पुन्हा गृहस्थाश्रम घेण्याची आज्ञा दिली.

रामानंद स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणे विठोबा अलकावतीस परत गृहस्थाश्रमात राहू लागला. परंतु तेथील लोक त्याची निंदा करू लागले. शेवटी विठोबाला बहिष्कृत करण्यात आले. त्यामुळे त्यांनी गावाबाहेर एक झोपडी बांधून तेथे १२ वर्षे काढली. तेवढ्या अवधीत त्याच्या पत्नीस तीन मुलगे आणि एक मुलगी अशी चार अपत्ये झाली ती सर्व ईश्वरी अवतार.

एके दिवशी शंकर आणि ब्रह्मदेव विष्णूच्या दर्शनास क्षीरसागर गेले असता भगवंताने सांगितले की, आपण तिघे मृत्यूलोकी अवतार घेऊन भाऊ होऊन एके ठिकाणी राहू आणि तसेच घडले. निवृत्ती शंकराचा अवतार, दुसरा ज्ञानेश्वर विष्णूचा अवतार, तिसरा सोपान ब्रह्मदेवाचा अवतार आणि शेवटची मुक्ताई आदिमायेचा अवतार.

संत ज्ञानेश्वरांचा जन्म इ.स. १२७५ साली पैठण जवळील आपेगाव येथे झाला. ज्ञानेश्वरांच्या जन्मामुळे महाराष्ट्रात एक ज्ञानयुग निर्माण झाले व त्याचा प्रचंड विस्तार झाला. मराठी सारस्वतात एक प्रखर तेजस्वी ताराच जन्माला आला असे म्हणावे लागेल. ज्ञानेश्वरांना निवृत्ती, सोपान, मुक्ताबाई अशी भावंडे होती. ज्ञानेश्वरांच्या वडिलांनी संन्यास घेतला खरा पण गुरूच्या आज्ञेवरून पुन्हा ते गृहस्थाश्रमात परतले. नंतर त्यांना ही चार अपत्ये झाली. वास्तविक संन्यास घेतल्यानंतर गृहस्थाश्रमात येण्यास बंदी आहे. परंतु तरी देखील त्यांच्याकडून परंपरेवेगळे कृत्य घडले. मुले मोठी झाल्यावर त्यांच्या मुंजीचा प्रश्न निर्माण होतो, तेव्हा विठ्ठलपंत आणि त्यांची पत्नी रघुमाई यांनी पैठणला धर्मपीठाकडे जाऊन प्रायश्चित्त मागितले. ब्रह्मवृंदाने अशा कृत्याला एक प्रायश्चित्त सांगितले आणि ते म्हणजे देहत्याग. त्यानुसार ही दोघे प्रयागक्षेत्री गेली त्यांनी आपले देह गंगा-यमुनेच्या संगमाला अर्पण केले. विठ्ठलपंतांची चार लेकरे पोरकी झाली. यांना माधुकरी देखील मिळणे कठीण झाले. जन्मल्यापासून संघर्ष हीच त्यांची जीवनपद्धती ठरून गेली. त्यामुळे जगण्यासाठी संघर्ष आणि आपले हक्क मिळविण्यासाठी संघर्ष अशा प्रकारे विठ्ठलपंतांच्या चारी मुलांचे जीवन संघर्षमय झाले. लोकनिंदा, टवाळी ही त्यांच्यावर प्रभाव पाडू शकली नाही. भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य यांचा स्वीकार

करून ते जीवन कंटू लागले.^१ ज्ञानेश्वरकाळी पैठण शहराला फार मोठे धार्मिक महत्त्व होते. दक्षिणेकडची काशी म्हणून हे शहर ओळखले जात होते. म्हणून न्याय मागण्यासाठी ही चारही भावंडे एकदा पैठण शहराला येऊन पोहोचली. शास्त्रीपंडितांच्या बैठकीसमोर त्यांनी आपली बाजू मांडून न्याय मागितला. समजा मातापित्यांनी पाप केले असेल तर त्याबद्दलचा दोष मुलांना कसा? शिवाय मातापित्यांनी संगमात उडी घेऊन देहत्याग केलेला आहे. पण संन्याशाची मुले म्हणून त्यांना साऱ्या ब्राह्मण समाजाने वाळीत टाकले. या चारी मुलांचे चरित्र, चारित्र्य आणि ज्ञान याला पैठण नगरीत तोड नव्हती. तरीही संन्याशाची पोरं म्हणून त्यांच्या वाट्याला अवहेलनाच आली होती. त्यांच्या ज्ञानाचे कौतुक करण्यास कोणी पुढे सरसावला नाही. वर्णाश्रम धर्मपद्धतीचा अवलंब केल्यामुळे माणसामाणसांत उच्च-नीच भाव याच मंडळींनी करून ठेवला होता. ते कोणत्याही परिस्थितीत तडजोड करण्यास अगर माघार घेण्यास तयार नव्हते. पैठणच्या दुराग्रही पंडितांची ही वृत्ती शेवटपर्यंत तशीच राहिली.

एके दिवशी पैठणाला चालत जात असताना एक कुचेष्टेखोर म्हणाला, तुम्ही कोणते ज्ञान संपादन केले तेव्हा तुम्हाला ज्ञानदेव असे म्हणतात? नुसते ज्ञानदेव नाव ठेवल्याने काही ज्ञान मिळत नाही. इतक्यात समोरून एकजण रेडा घेऊन जात होता. त्याकडे बोट करून तो ग्रहस्थ म्हणाला, हा जो रेडा चालला आहे त्याचे नाव ज्ञाना ठेवले तर त्याला काही ज्ञान येणार आहे का? यावर ज्ञानदेव म्हणाला, त्या रेड्यात आणि माझ्यात काही फरक नाही. ईश्वर सगळ्याच ठिकाणी सारखाच आहे. असे ऐकून त्या ब्राह्मण ग्रहस्थास राग आला आणि तो रेड्याच्या पाठीवर मारू लागला त्यावेळी असा चमत्कार झाला की त्या फटक्यांचे वळ ज्ञानेश्वरांच्या पाठीवर उठले हे पाहून ब्राह्मण म्हणाला तुमच्यात आणि ह्या रेड्यात जर काही भेद नाही तर मग याच्या मुखातून वेद वदवून दाखवा तेव्हा ज्ञानदेवाने त्या रेड्याच्या मस्तकावर हात ठेवून त्याचे मुखातून वेद वदवून दाखविले. पैठण येथे ज्या ब्राह्मणांच्या घरी मुक्कामास निवृत्ती व ज्ञानदेव होते त्या ब्राह्मणांच्या घरी कोणी जेवायला जात नव्हते. एकदा त्या ब्राह्मणांच्या वडिलांचे श्राद्ध होते परंतु ब्राह्मण मिळेना जेवायला म्हणून त्याला मोठी पंचायत पडली. त्या ब्राह्मणाने सर्व वर्तमान ज्ञानदेवास कथन केले तेव्हा ज्ञानदेव म्हणाला, तुम्ही रंजीस होऊ नका मी तुमचे प्रत्यक्ष पितरच येथे आणतो तुम्ही स्वयंपाक तयार करावा आणि ज्ञानदेवाने प्रत्यक्ष पितर आणले असे हे ज्ञानेश्वर त्यांचा जन्म अलकावतीस झाला असे ज्ञानेश्वरांचे अलौकिक व्यक्तिमत्त्व असतानाही दुराग्रही पंडित ज्ञानेश्वराला देव मानण्यास तयार झाले पण ब्राह्मण मानण्यास तयार झाले नाही.^२

नाथपंथाची सुरुवात होताना द्वारकाधीश बोलले त्याप्रमाणे नारायण म्हणून मच्छिंद्रनाथ जगात मिरवला, शिष्य म्हणून गोरक्षनाथ मिरवला, नंतर जालिंदरनाथ नारायणाचे नाव घेऊन जगात मिरवला आणि त्यांचा शिष्य म्हणून कानिफनाथ जगात मिरवेल नंतर चरपटनाथ, नागेशनाथ, भरतनाथ, रेवणनाथ आणि नववा गहिनीनाथ असे नऊ नाथ जगात गुरुशिष्य म्हणून प्रगटले. पुढे कलियुगात त्यांच्या संगतीला वाल्मिक सुरस तो तुलशिदास झाला, शुक महाराज,

कबीरभक्त, व्यासमुनी, जयदेव झाला. उद्धव-नामदेव झाला. बलराम-पुंडलिक झाला. शंकर झाले ज्ञानेश्वर, निवृत्तीनाथ झाले ब्रह्मदेव- तर सोपान झाले विष्णुचा अवतार आणि मुक्ताई योगमाया विराजली. हनुमंताचा भक्त रामदास झाले. असे अवतार घेतले ते फलित भक्ती महात्म्य वाढवण्यासाठी अशाप्रकारे नाथपंथाने ज्ञानेश्वरांना आपल्यात सामावून घेतले. या पंथात कोणताच उच्च-नीच भेदभाव नव्हता. माणूस जन्माने मोठा होत नाही तर गुणाने मोठा होतो. हे नाथपंथात महत्त्वाचे मानतात. हाच धागा बौद्ध तत्त्वज्ञानातही पाहावयास मिळतो. कारण बुद्धाच्या अनेक नावांपैकी नाथ हेही एक नाव आहे. हे देखील नाथसंप्रदायावरील बौद्ध प्रभावाचेच द्योतक म्हणावयास हरकत नाही. त्रिपिटक साहित्यात नाथ हा शब्द उपलब्ध होतो. तथागत आणि अर्हत म्हणजे ज्ञानप्राप्त भिक्षू या अर्थी नाथ हा शब्द वापरला आहे.

बुद्धो दसबलो सभा, सब्बज्जू दीपदुत्तमो
मुनिन्दो भगवा नाथो, चक्खुमा अंग रसोमुनी ॥१॥
लोक नाथो नथिवरो, महेतिसच विजायको ।
समन्तचक्खु सुगतो, भुरिपक्षो मारजी ॥२॥

दहा नाथकरण धर्मांमध्ये अशा भिक्षूंच्या दहा गुणांचे वर्णन केले आहे. धम्मपदामध्ये स्वामी, मालक या अर्थी हा शब्द वापरला आहे.^३

यावरून असे निदर्शनास येते की, ज्ञानेश्वरांना नाथ पंथ जवळचा वाटला. पर्यायाने बुद्ध तत्त्वज्ञान जवळचे वाटले. म्हणून ते नाथ संप्रदायाला अनुसरले. मच्छिंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, जालिंदरनाथ, कानिफनाथ, व नंतर निवृत्तीनाथ अशी ही नाथपंथाची परंपरा सांगितली जाते. ज्ञानेश्वर निवृत्तीनाथांना आपले गुरू मानीत होते.

सन्याशाची पोरं म्हणून ज्ञानेश्वर व त्यांच्या भावंडांना पैठणच्या पंडित ब्राह्मणांनी आसरा दिला नाही. मात्र नाथपंथाने या भावंडांना आपल्या पंथात सामील करून दीक्षा देखील दिली. पैठणच्या सनातनी वृत्तीच्या लोकांनी या भावंडांना पैठणमधून बाहेर घालविले. त्यामुळे भावंडांना बरीच मुलुखगिरी करावी लागली. परिणामी लहान वयातच समाजाच्या परिस्थितीचे दर्शन त्यांना झाले. सामान्य माणसाचे जीवन त्यांना जवळून आकळले. आळंदीच्या ब्राह्मणांनी त्यांना वाळीत टाकल्यामुळे ते पैठणच्या शास्त्री पंडितांकडून शुद्धिपत्रक मागण्यासाठी गेले तेव्हाच त्यांनी रेड्यामुखी वेद वदवले म्हणजेच अडाणी सामान्य माणसाला बोलते केले व सामान्य जनतेच्या सेवेसाठी काहीतरी कार्य करावे असे त्यांना वाटले. त्यांनी समाजातील सर्वच स्तरातील, जातीतील संतमंडळींना एकत्रित केले. समाजप्रबोधनाचे प्रभावी कार्य सुरू केले. ज्ञानेश्वरांनी अठरापगड जातीतल्या संत मंडळींना एकत्र करून त्यांच्याद्वारे जातिभेद नष्ट करून सामाजिक समता आणण्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी आणि त्यांच्या समकालीन संतांनी भक्तिमार्ग सर्वांना खुला करून दिला. सर्व जातिधर्मातील संतांना आणि व्यक्तींना नामस्मरण करण्याचा हक्क ज्ञानेश्वरांनी प्राप्त करून दिला आणि परमार्थानेच

कर्म चांगले घडते व मोक्षाचे द्वार खुले होते हे समजावले.

जसे महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाचे आणि पददलित जनतेचे उद्धारकर्ते म्हणून ज्यांचा आपण उल्लेख करतो, ते महात्मा ज्योतिबा फुले ह्यांनी विषमता व अन्याय आणि आपल्या समाजात शूद्रातिशूद्रांना मिळत असलेली वागणूक, येथील स्त्रियांची दुःस्थिती या गोष्टींचा अंतर्मुख विचार करून सामाजिक व धार्मिक परिस्थितीत परिवर्तन घडवून आणण्याचा विचार करून त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य स्त्रिया व शूद्रातिशूद्रांसाठीच्या उद्धाराकरिता वाहिले तसेच ज्ञानेश्वरांनी त्या काळात कनिष्ठ स्तरातील लोकांना लिहिण्या-वाचण्याचा, वेदपठणाचा अधिकार नव्हता त्या लोकांना ज्ञानेश्वरांनी अभंग ओवी रचण्याचा अधिकारही प्राप्त करून दिला. एवढेच नव्हे तर ज्ञानेश्वरांच्या अलौकिक कार्यातून स्त्रिया आणि अस्पृश्य यांच्यातूनही संत निर्माण झाले. ज्ञानेश्वरांनी कर्मकांडाला मुठमाती दिली. वरिष्ठ-कनिष्ठ या भेदभावाला देखील तिलांजली दिली व समतेची भगवी गुढी उभारण्याचा प्रयत्न केला.

परिणामी ज्ञानेश्वरकालीन संत संप्रदाय अस्पृशांसह सर्व समाजाचा धर्म झाला. याच दरम्यान महाराष्ट्राच्या काही भागात श्री बसवेश्वरांचा वीरशैव धर्म पोहोचला होता. चक्रधरांच्या महानुभव पंथानेही सामाजिक समता आणि एकेश्वरवाद हा जनतेपर्यंत नेऊन पोहोचविला होता. त्यामुळे संत संप्रदाय फोफावण्यास परिस्थिती अनुकूल होती. तसेच महाराष्ट्रात बौद्ध धर्म अनुयायांनी प्रचंड कार्य पूर्वी केले होते. त्याची साक्ष आजही वेरूळ-अजंठा, कार्ले-भाजे-मुंबई इत्यादी ठिकाणी असलेली लेणी देत आहेत. जैन मुनीही तेथे आले होते. त्यांनी केलेले कार्यही महत्त्वाचे आहे.^४ उपरोक्त विवेचनावरून असे लक्षात येते की, ज्ञानेश्वर व त्यांच्या समकालीन संतांवर बसवेश्वर, चक्रधर यांच्या आणि भगवान बुद्धांच्या समतेच्या विचारांचा प्रभाव दिसून येतो. भगवान गौतम बुद्धांनी आपल्या धम्मामध्ये अगदी सर्वसामान्य शूद्रातिशूद्र, सर्व जातिधर्मातील लोकांना सामावून घेतले होते. अगदी त्याच पद्धतीने संत ज्ञानेश्वरांच्या प्रभावळीमध्ये जेव्हा ज्ञानेश्वर व नामदेव वाराणसीहून येत होते येताना त्यांनी गया, प्रयाग अशी अनेक क्षेत्रे करून येत होते त्यावेळी उन्हाळ्याचे दिवस होते. त्या दिवसात ते मारवाड देशात आले त्या प्रांतात पाऊस कमी पडत असल्यामुळे उन्हाळ्यात पाण्याची फार टंचाई असे चालत असताना दोघेही तहानेने व्याकूळ झाले होते. त्यांना एके ठिकाणी खोल विहीर दिसली. परंतु त्या खोल विहिरीतून पाणी काढण्याचे साधन नव्हते त्यामुळे ते दोघे विचारात पडले परंतु त्यावेळी ज्ञानेश्वरांनी सूक्ष्म रूप धारण करून विहिरीत प्रवेश केला व पाणी पिऊन परत आला आणि नामदेवाला म्हणाला, तू विचारात का पडलास? तुला सूक्ष्म रूप घेण्याची विद्या तुला साध्य नाही म्हणून मी तुला उदक आणून देतो . ते पिण्यास अनमान करू नकोस. ते एकून नामदेव म्हणाला, विठ्ठल परमात्मा सर्व व्यापक आहे तो माझी चिंता दूर करील, असे बोलून क्षणभर नेत्र बंद करून नामदेवाने पांडुरंगाचे स्मरण केले तर क्षणात विहीर तुडूंब भरून गेली. असा हा नामदेव ज्याने विठ्ठलाला भक्तीने आपल केलं होतं असे संत नामदेव, सेना न्हावी, बंका महार, राखा महार, चोखा मेळा, सावतामाळी, नरहरी सोनार, गोरा कुंभार, स्त्री संतांमध्ये संत जनाबाई, संत सखुबाई,

संत कान्होपात्रा, सोयराबाई इत्यादी विविध जातीच्या संतांचा समावेश दिसून येतो.^५

यावरून असे स्पष्ट असे होते की, भगवान गौतम बुद्धांचेच समतेचे, जातिभेद नष्ट करण्याचे मौलिक कार्य संत ज्ञानेश्वरांनी पुढे चालविले. सर्वसामान्य माणसाला ज्ञानार्जनाचा आणि भक्तीचा मार्ग खुला केला. या काळात संत ज्ञानेश्वर केवळ समाजप्रबोधन करूनच थांबले नाही तर आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेच्या जोरावर अनुपम साहित्यनिर्मिती करून महाराष्ट्रातील समाजाची सेवा केली आहे. त्याचबरोबर मराठी सारस्वत संपन्न करण्यात सिंहाचा वाटा उचलला आहे.

संत ज्ञानेश्वराची साहित्य निर्मिती खालीलप्रमाणे,

- १) ज्ञानदेवी (इ.स.१२९०)
- २) अमृतानुभव (इ.स.१२९०)
- ३) चांगदेव पासष्टी (इ.स.१२९४)
- ४) स्फुट अभंगरचना - अभंगाची गाथा

ज्ञानेश्वरी किंवा भावार्थदीपिका हा मराठी साहित्यातील अजोड ग्रंथ आहे. मराठी साहित्यातील ते अजरामर लेणे ठरले आहे.

ज्ञानेश्वरांनी भगवद्गीतेतील अठरा अध्याय त्यातील सातशे श्लोक यावर त्यांचा क्रम कायम ठेवून नऊ हजार ओव्यांची टीका लिहिली. भगवद्गीतेवर आजपर्यंत झालेल्या सर्व टीकांमध्ये सर्व श्रेष्ठ ज्ञानेश्वरी होय. ज्ञानेश्वरी हे गीतेवरील श्रेष्ठ भाष्यकार होते. त्यांच्या ठिकाणी तत्त्वज्ञान, काव्य, आत्मानुभूती, यांचा एक अद्भूत त्रिवेणी संगम झाला होता. ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ओवीबद्ध टीकेमध्ये गीतेतील कर्मयोग ज्ञानयोग व भक्तियोग यांचे विस्तृत विवेचन केले आहे. त्यांनी सर्वाभूती समानता व ज्ञानयुक्त भक्ती याची शिकवण दिली.

या साहित्यनिर्मितीतून जागोजागी भगवान गौतम बुद्धांचे विचार ध्वनित झालेले दिसून येतात. १) ज्ञानदेवी - भगवतगीतेवरील सर्व टीका ग्रंथात विख्यात व लोकप्रिय अशी टीका म्हणजे ज्ञानेशांची ज्ञानदेवी होय. या नऊ हजार ओव्यांच्या विस्तृत ग्रंथात ज्ञानेश्वरांनी गीतेच्या सातशे श्लोकांचा आशय उपमा, दृष्टांताच्या आधारे सुलभ आणि सुरस करून सांगितला आहे. हा ग्रंथ त्या काळातील सर्व भाषांच्या वाङ्मयात लोकोत्तर असाच आहे. मौलिक तत्त्वज्ञान आणि अब्बल दर्जाचे काव्य याचा मनोहर संगम प्रस्तुत ग्रंथात झालेला दिसून येतो. श्रीमंत होण्यापेक्षा ज्ञानवंत झाले पाहिजे यावरून सिद्ध होते.

आतापर्यंत अध्यात्माचे ज्ञान संस्कृत भाषेचा आधार घेऊन सामान्य जनांपासून दूर ठेवण्यात आले होते. ते ज्ञान मराठी लोकभाषेत आणून ज्ञानेश्वरांनी फार मोठे सामाजिक कार्य केले आहे. असा हा अद्वैत तत्त्वज्ञान सांगणारा सर्वसामान्य माणसाच्या भाषेत लिहिलेला अनन्यसाधारण ग्रंथ आहे.

ज्या पद्धतीने भगवान गौतम बुद्धांनी सामान्य माणसाचे जीवन सुखी व्हावे यासाठी ठिकठिकाणी प्रवचने दिली. अगदी त्याच पद्धतीने ज्ञानेश्वरांनी देखील आपल्या रसाळ वाणीने प्रवचने दिली. संत ज्ञानेश्वरांनी तत्कालीन वर्णव्यवस्थेची आणि जातिभेदाची अभेद्य तटबंदी समतेच्या सुरंगाने फोडण्याची पराकाष्ठा केली नाही. प्रस्थापित सामाजिक विषमतेच्या विरुद्ध भगवान बुद्धांच्या ताकदीने दंड ठोकून उभे राहण्याची त्यांनी हिम्मत दाखविली नाही. परंतु परमार्थाच्या किंवा भक्तीच्या पातळीवर मात्र त्यांनी जे जे भेटे भूत ते ते मानिजे भगवंत असे म्हणून सर्वांना सारखे लेखण्याचा प्रयत्न केला. त्याला भक्तियोग असे नाव दिले.

हा भक्तियोग निश्चित जाण माझा ॥ (ज्ञानेश्वरी १०।१८८)

संत ज्ञानेश्वरांनी भक्तीच्या क्षेत्रात कोणताच उच्च-नीच असा भेदभाव ठेवला नाही.

तर भाव म्हणजेच भक्ती असे त्यांनी भक्तीला महत्त्व दिले. ज्ञानदेवांनी जातिभेदाचे खंडन करण्यासाठी गंगासागर अग्निकाष्ठ इत्यादी बुद्धाने वापरलेल्या दृष्टांताचाच उपयोग केला आहे. ते म्हणतात, जोपर्यंत गंगेच्या पाण्याला जाऊन मिळाले नाही तोपर्यंत नाल्या ओढ्यांच्या पाण्याला नाले-ओढे असे म्हणतात. परंतु ते गंगेला येऊन मिळाल्यानंतर ते केवळ गंगारूपच होऊन जाते. खैराचे किंवा चंदनाचे व इतर रायवळ लाकडे, ही जोपर्यंत निवड करून एकत्र करून ती अग्नीमध्ये घातली जात नाहीत तोपर्यंत भेद होऊ शकतो. त्याचप्रमाणे क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अतिशूद्र आणि स्त्रिया या जाती जोपर्यंत भक्तीशी एकरूप होत नाहीत. तोपर्यंत वेगवेगळे असतात किंवा सिंधू, यमुना, गंगा, नर्मदा ही नद्यांची नावे आहेत, परंतु या नद्या पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वाहतात तेव्हा त्यांच्यात भेद राहतात. जोपर्यंत या नद्या समुद्राला येऊन मिळत नाही तोपर्यंत त्यांच्यात एकरूपता येत नाही. परंतु जेव्हा या नद्या समुद्राला येऊन मिळतात तेव्हा मात्र भेदाभेदांच्या सर्व भिंती नष्ट होतात. म्हणून ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

म्हणोनी भक्ति गा येथसरे । जाति अप्रमाणे ॥

म्हणोनी कुळ जातिवर्ण । हे अवघेची गा अकारण ॥

जैव तंवची वहाळ वोहळ । जव न पवती गंगाजळ ॥

मग होऊनी ठाकती केवळ । गंगारूप ॥

का खैर चंदन काष्ठे । हे विवंचना तंवचि घंटे ॥

जव न पावती एकवटे । अग्निमाजी ॥

तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । का शूद्र अंत्यादि ह्या ॥

जाती तंवचि वेगळालिसा । जवं न पावती माते ॥

तंवबयवरी नदानदींचे नावे । तंवचि पुर्वपश्चिमेचे यावे ।

जंव न येती आघवे । समुद्रामाजी ॥

मत जाती व्यक्ती पडे बिंदुले । जेव्हा भावे होती मज भिनले ॥

जैसे लवणकण घातले । सागरामाजी ॥ (ज्ञानेश्वरी ९।४५२ ते ४६२)

उच्च-नीच भेदभाव बाळगतो तो ज्ञानी नाही, असे ज्ञानेश्वरांनी ठणकावून सांगितले पण बुद्धांनी आणि त्यांच्यानंतर आलेल्या विद्वानांनी आणि हीन कुळात जन्मलेल्या संतांनी जातिव्यवस्थेवर आणि कर्मठ परंपरेवर जेवढे प्राणघातक हल्ले केले तेवढे प्राणघातक हल्ले ज्ञानदेवांना करता आले नाहीत. हे निर्विवाद सत्य आहे. गीतेमध्ये निष्काम कर्मयोग सांगितला आहे. फळाची अपेक्षा न धरता कर्म करीत रहा असे गीता सांगते. अगदी त्याच पद्धतीने ज्ञानेश्वरांनी कर्मयोगाचे महत्त्व सांगितले आहे. साध्या, सोप्या रसाळ व सरळ भाषेत कोणताही तत्त्वज्ञानपर विषय विस्ताराने मांडण्याची एक वेगळी शैली ज्ञानेश्वरांना प्राप्त झालेली होती. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीत कर्माला विशेष महत्त्व दिलेले आहे. बौद्ध धर्मात आत्मा मानला जात नाही. पण बुद्धांनी कर्माला विशेष महत्त्व दिले आहे. बुद्ध म्हणतात, मनुष्य कर्माचाच उत्तराधिकारी आहे. येथे कर्म हेच त्याचे स्वतःचे आहे. कर्म हेच त्याच्या उत्पत्तीचे कारण आहे. हेच त्याचे अंतिम आश्रयस्थान आहे. भगवान बुद्धाने कर्म हा शब्द व्यापक अर्थाने वापरला आहे. कुशल कर्म सत्कर्म चांगल्या पुण्यफलांनी आधारभूमी असून अकुशल कर्म किंवा पापफलांची आधारभूमी ठरतात. म्हणून बौद्ध धर्माप्रमाणे मनुष्याला ह्याच देही ह्याच डोळा चांगल्या किंवा वाईट कर्माची फळे भोगावी लागतात. ज्याचे जसे कर्म असेल तसा परिपाक त्याला भोगावा लागतो. शुभकर्माचे पर्यावसान सुगतीत आणि अशुभ किंवा अकुशल कर्माचे पर्यावसान दुर्गतीत होत असते. माणसाच्या कर्मस्वकता व कर्मदायत्वाचे वर्णन जातकात आढळते. ते असे, मनुष्य जी कर्म करतो, त्यांची फळे तो स्वतःच प्रत्यक्ष पाहतो. ज्याप्रमाणे जसे बीज पेरावे तसेच फळ उगवते. त्याप्रमाणे पुण्यकर्म करणारा चांगली फळे भोगतो तर पापकर्म करणारा वाईट फळ भोगतो.^६

कलियुगात सत्कर्म करणारा सतत चांगलेच कर्म करत असतो कारण त्याला माहीत असते म्हणून तो स्वतः

स्वतःच्याच मनाला नेहमी म्हणत कर्म कर चांगले किस्मत होईल दासी, तुझ्या घरामध्ये नांदेल मथुरा काशी परंतु बरेच लोक वर्तमान काळात जीवन जगत असताना, आपल्या भूतकाळाला विसरून जातात आणि मग भविष्य काळात दुःखाच्या खाईत बुडतात. नंतर कुकर्म करतात. जशी पाल मांजर किंवा साप यासारखे शत्रू मागे लागल्यास ती संकटात सापडते मग ती त्यातून सुटका करण्यासाठी पाल आपली शेपटी मागे सोडते आणि शत्रूच्या तावडीतून सुटका करून घेते. तसे हे कुकर्म करणारी माणसे संतांना, देवाला म्हणतात देवा मला ह्या संकटातून वाचव परंतु ते त्या पालीसारखी आपली सुटका करू शकत नाही त्यासाठी आपल्या हातून चांगले कर्म घडावे असा विचार करायला हवा. म्हणूनच बौद्ध धर्मात कर्माला ईश्वराइतके महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. त्याच कर्मसिद्धांताचा प्रभाव ज्ञानेश्वरी या ग्रंथावरही दिसून येतो. ज्ञानदेव म्हणतात जमिनीत पेरावे तसेच उगवते व आरशात पहावे तसेच दिसते.

येथे कर्माची फळ सूचक । मनुष्यलोकी ।
जैसे क्षेत्री जे पेरिजे । ते वाचौनि आनन निकजे ।
का पाहिजे तेचि देखिले । दर्पणाधारे ॥

यावरून असे सहज लक्षात येते की, ज्ञानदेवांवर बुद्धांच्या कर्मसिद्धांताचा प्रभाव आहे. ज्ञानेश्वर म्हणतात, मृत्यूनंतर मोक्ष मिळेल तसे मानणारे मूर्ख आहेत. कारण दिवा विझल्यावर प्रकाश कसला. त्यासाठी जीवन जगत असताना आपल्या शरीरावरच्या कातडी आपण हमाम, लक्स, लाईफबॉय, मोती अशा साबणांच्या सहाय्याने स्वच्छ करण्याचा प्रयत्न करतो परंतु त्याचा काय उपयोग? जीवन जगत असताना जर मोक्ष मिळवायचा असेल तर संतांच्या संगतीत राहून आपल्या शरीरातल्या आतील कातडी स्वच्छ करायला हवीत. म्हणूनच जोपर्यंत देह आहे तोपर्यंतच मुक्तीचा मार्ग शोधला पाहिजे. यातून हेच प्रकर्षाने जाणवते की, मुक्तीचा मार्ग शोधला पाहिजे. यातून हेच प्रकर्षाने जाणवते की, मुक्तीचा मार्ग या जगातच आहे. मृत्यूनंतर नाही. परंतु तत्कालीन समाजाचा प्रभाव पाहता रूढी परंपराग्रस्त जीवनानुभवातून जावे लागल्याने ही बाब ज्ञानेश्वरांनी सौम्य भाषेत सांगितली. हाच कर्मसिद्धांत साक्षात भगवान गौतम बुद्धांच्या स्वरात स्वर मिसळून सांगितला असता तर कदाचित ज्ञानेश्वर देखील बुद्धांची उंची गाठू शकले असते, हे सूर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे.

शून्यवादाला मराठी संत साहित्यात विशेष महत्त्व आहे. परंतु या शून्यवादाची महती बौद्धधर्मात खूप अगोदर पासूनच दिसते. बौद्धधर्मात शून्यवादाला पराकोटीचे महत्त्व आहे. भगवान बुद्धाने त्रिलक्षण किंवा त्रिगुणाचा उपदेश देताना विमुक्तीच्या तीन मार्गांपैकी (१) विमोक्ष सुख मानले आहे, (२) अनित्य, दुःख व अनात्म यांच्या अनुपसनयेच्या ज्ञानाने अभिनिवेशाचा त्याग करावा लागतो. म्हणून शून्यता विमोक्ष होय अशी शून्यतेची व्याख्या केली आहे. (३) तद्वतच परमार्थाने सर्व सत्याचा अनुभव करणारा कर्ता, शांत होणारा आणि शांतीला जाणणाऱ्याच्या अभावानेच शून्य म्हटले जाते.

अगदी त्याच पद्धतीने महाशून्याची कल्पना ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीत मांडली आहे, असे दुर्गा भागवत यांच्या पैस या कलाकृतीने स्पष्ट करतात. त्या म्हणतात, ज्ञानोबाच्या महाशून्याशी महायान बौद्ध मतातले शून्य तदाकार झालेले दिसू लागले. महाशून्य म्हणजेच बृहदब्रह्म उर्फ पुरुष किंवा ज्ञानेश्वराने म्हटलेला प्रज्ञाकांत, महाशून्याची स्त्री प्रज्ञा, हे महायानात येतेच. प्रज्ञा म्हणजे माया, अविद्या किंवा प्रकृती असे ज्ञानेश्वर म्हणतातच. नाथपंथानेच ज्ञानदेवाला स्फूर्ती दिली. खुद्द नाथपंथात बौद्ध मताचा एक धागा गुंफला गेलेला होताच. इथेच ज्ञानेश्वरीत आलेले बौद्धांचे वार्तिकपण आठवले. वारकरी संप्रदायाने विठोबाला बौद्ध अवतार का म्हणतात, तेही लखखकन आकळले.^९ यावरून असे निदर्शनास येते की, गौतम बुद्धांनी सांगितलेला शून्यवादच ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तिमत्त्वात भिनलेला दिसतो.

याशिवाय ज्ञानेश्वरांनी 'चांगदेव पासष्टी' सारखा सुप्रसिद्ध असा ग्रंथ लिहिला. योगी चांगदेवाचे गर्वहरण केले. त्याप्रमाणे

हरिपाठाचे अभंग, अभंगसहिंता लिहून मराठी संत साहित्यात भरच टाकली नव्हे जशी दुधात साखरच टाकली. गीतेच्या आधारे ज्ञानेश्वरीमध्ये श्रीकृष्णाचे हृदयगत विशद करून सांगितल्यावर ज्ञानदेवांनी अमृतानुभव हा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला. ज्ञानेश्वरांचे स्वतंत्र तत्त्वज्ञान या ग्रंथात प्रकट झाले आहे. या ग्रंथाच्या पहिल्याच प्रकरणात शिवशक्तीमधील पती पत्नी संदर्भात भावपूर्ण व कल्पनारम्य असे वर्णन केले आहे. सांख्यांची प्रकृती-पुरुष व वेदांत्यांची ब्रह्म-माया ही जोडी यापेक्षा ज्ञानेश्वरांचे शिव-शक्ती हे जोडपे वेगळे आहे. त्या दोहोंमध्ये कनक-कांती, गुळ-गोडी, दीप-दिप्ती असे अभिन्नत्व व एकरूपत्व राहूनही त्या दोहोंच्या विलासाच्या रूपाने जग संभवते, असे ज्ञानेश्वर मानतात. याचाच अर्थ ज्ञानेश्वर अद्वैत मानत नाहीत, तर द्वैत मानतात आणि म्हणून निष्कर्षांती असे म्हणता येते की, ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तिमत्त्वावर भगवान गौतम बुद्धांच्या विचारांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो.

संदर्भटीपा :

- मेणसे कृष्णा, 'श्री. बसवेश्वर ते श्री ज्ञानेश्वर: एक चिंतन', लोकवाडमयगृह, मुंबई, पृ. क्र. ५२.
- तत्रैव, पृ. क्र. ५३.
- लभाने महादेव, 'संत तुकारामांवर बौद्ध धर्माचा प्रभाव', सुगावा प्रकाशन, पुणे, जून २०००, पृ. क्र. १३७.
- मेणसे कृष्णा, उ.नि.पृ. क्र. ५५.
- तत्रैव, पृ. क्र. ५५.
- लोखंडे भाऊ, 'मराठी संत साहित्यावर बौद्ध धर्माचा प्रभाव', अशोक प्रकाशन प्रबुद्धनगर, नागपूर, प्र.आ., जून, १९७९, पृ. क्र. १४१.
- भागवत दुर्गा, 'पैस', पृ. २६.

Cite This Article:

* प्रा. संदीप चपटे, (2022) संत ज्ञानेश्वर: भक्तीविचार, *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Volume No. XI (Special Issue-II), 66-75.